

О. В. БУЦЬКО (Київ)

Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.)

При всьому горі, стражданнях, страхіттях, які принесла людям остання, найкровопролитніша війна, доля мільйонів військовополонених по обидві сторони фронту видається найтрагічнішою. На перший погляд, проблеми цих людей здаються дуже схожими: з обох сторін десятки тисяч полонених загинули ще під час гіркого шляху в табори, з обох сторін — сотні тисяч загинувих від холоду, голоду, епідемії та надсильної роботи.

Однак більш уважне порівняння дає можливість виявити суттєві відмінності. На думку вітчизняних істориків, а втім, і більшості зарубіжних дослідників, становище іноземних військовополонених у системі радянських штрафних таборів було певною мірою привілейованим. Парадокс полягав у тому, що радянське керівництво ставилося до військовополонених противника більш гуманно, ніж до своїх громадян.

Відомо, що Радянський Союз відмовився підписати Гаагську і Женевську конвенції про військовополонених, що дозволило Гітлеру, як свідчив на Нюрнберзькому процесі начальник штабу ОКХ генерал-полковник Ф. Гальдер, заявити, що, оскільки росіяни не визнають Гаагську конвенцію, то її принципи не повинні зв'язувати руки стосовно радянських військовополонених¹.

Проте було б наївно думати, що в разі підписання Радянським Союзом названих правових міжнародних документів Гітлер відмовився б від війни за завоювання «життєвого простору на Сході», знищення «неповноцінних рас» і вів би «війну за правилами».

Що ж до керівництва Червоної Армії в питанні ставлення до військовополонених, то воно багато в чому визначалося політичними міркуваннями. Умови утримання полонених були такими, щоб зробити останніх якщо не прихильниками, то й не запеклими ворогами радянського ладу.

Період з початку війни і до кінця 1941 р. характеризувався для радянської сторони інтенсивною роботою над документами, що визначали принципи утримання військовополонених. 1 липня 1941 р. уряд СРСР затвердив «Положення про військовополонених», яке багатьма статтями було співзвучним Женевській конвенції. Так, у «Положенні» військовополоненим гарантувалося відповідне їх статусу ставлення, надання медичної допомоги на підставах, рівних з радянськими військовослужбовцями, можливість листування з рідними, одержання посилок. Дозволялося носити форму, відзнаки та бойові нагороди.

Крім згаданого вище «Положення», найбільш важливими документами, прийнятими щодо даного питання, були «Інструкція НКВС СРСР по обліку військовополонених» від 7 серпня 1941 р., «Тимчасова інструкція про конвоювання військовополонених частинами конвойних військ НКВС СРСР», «Положення про центральне довідкове бюро у справах військовополонених при виконкомі Союзу товариств «Червоного Хреста» і «Червоного Півмісяця» від 24 липня 1941 р. та ін.²

Та Москва, використовуючи ці документи для спрямованої на німецьку армію пропаганди, не поспішала виконувати їх у повному обсязі. СРСР, зокрема, відмовився через МЧХ обмінюватися списками військовополонених, не допустив представників цієї організації в радянські табори системи УПВІ.

Для іноземних, в першу чергу німецьких, військовослужбовців полон, особливо на початку війни, був надзвичайним психологічним потрясін-

ням. Пропагандистські стереотипи і в цілому успішна для німецько-фашистських військ ситуація, безумовно, певною мірою впливали на них. Основна маса ворожих солдат сприймала те, що сталося з ними, як неприємне непорозуміння чи випадковість, надіялася на швидке визволення військами вермахту, що наступали. Висловлення військовополонених про війну з СРСР рясніли ідеологічними штампами, такими як «бліцкриг», «життєвий простір», «слов'яни-недолюдки» тощо. Оцінюючи полон як «нещасливий випадок на виробництві», багато з них дивилися зверхньо на тих, хто їх полонив. А проте доля перших німецьких військовополонених в СРСР загалом була трагічною. Мало хто з них міг добратися до стаціонарного табору, одержати медичну допомогу. Вплив пропаганди, азарт бою, ненависть до ворога часто штовхали червоноармійців на самовільну розправу з полоненими солдатами противника. Нерідко їх розстрілювали на місці, іноді навіть без дотримання формальних процедур попереднього допиту.

В наказі командуючого 5-ю армією генерал-лейтенанта М. І. Потапова від 30 червня 1941 р. зазначалося, що бійці і командири, «розлучені діями фашистських бандитів, нікого з німців у полон не беруть, а розстрілюють на місці». При цьому згубні наслідки розправи над беззброєним ворогом генерал вбачав аж ніяк не в порушенні звичаїв війни. Такі випадки, як зазначалося в його наказі, — «шкідливі з політичної точки зору, оскільки наше завдання полягає в тому, щоб спонукати німецьких солдат перейти на сторону Червоної Армії»³.

Тим часом, основна відповідальність за дотримання контролю й втілення в життя вищеназваних цілком гуманних документів покладалася на спеціально створену систему. Традиційно такою системою в СРСР був Наркомат внутрішніх справ. В НКВС ще у 1939 р. було створено Управління в справах військовополонених (УПВ НКВС СРСР), незабаром перейменоване в Управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ НКВС СРСР), а в серпні 1944 р. реорганізоване в Головне Управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ НКВС СРСР)⁴.

Вивчення ходу воєнних дій на радянсько-німецькому фронті показує, що кількість військовослужбовців Німеччини та її союзників (Угорщини, Румунії, Фінляндії, Італії та ін.), захоплених у полон радянськими військами, була різною на різних етапах війни і зростала з наближенням перемоги. Так, на 1 серпня 1941 р. армійськими приймальними пунктами (АПП) УПВІ та НКВС СРСР було прийнято від бойових підрозділів Червоної Армії 2385 військовополонених. Результати узагальнення кількості останніх, прийнятих в АПП протягом 1942 р., показали, що діючою армією тільки в листопаді — грудні було передано в АПП понад 70 тис. полонених, а протягом січня — лютого 1943 р. — понад 150 тис.⁵

Особливо складним було становище з військовополоненими в районі Сталінграда, де Управління Тилу Червоної Армії розпорядженням від 4 лютого 1943 р. дало наказ начальнику тилу Донського фронту організувати додаткові табори для військовополонених (до трьох, які вже діяли). До 28 лютого в них зосередилося понад 90 тис. ворожих солдат і офіцерів, фізичний стан значної частини яких був тяжким внаслідок тривалого перебування в оточенні в суворох умовах зими.

Найбільший обсяг роботи по прийому та евакуації ворожих військовополонених припав на травень — липень 1945 р. У той період дев'ятьма фронтами було направлено в тил країни 1 031 350 чоловік, для чого потрібно було 358 залізничних ешелонів⁶.

Незважаючи на те, що безпосередньо за утримання військовополонених в умовах фронту відповідало УПВІ НКВС СРСР, командування фронтів не стояло осторонь цієї проблеми. В той час при кожному керівникові тилу фронту існувала посада уповноваженого НКВС СРСР у справах військовополонених. Ці люди безпосередньо займалися усім комплексом питань, пов'язаних з прийомом, утриманням та евакуацією полонених.

У 1943 р. табори-розподільники було реорганізовано у фронтові приймально-пересильні табори (ФППТ). На той час їх уже діяло 11, але система «АПП—ФППТ» виявилася недосконалою, і тому наказом НКВС СРСР від 26 вересня того ж року було створено проміжну ланку між АПП та ФППТ — збірні пункти (ЗП) військовополонених⁷.

Наказом НКО СРСР від 23 квітня 1944 р. за підписом Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського «Про упорядкування евакуації військовополонених з військових районів» було чітко визначено оптимальні відстані між АПП—ЗП—ФППТ: АПП дислокувалися на відстані 25—30 км від переднього краю, ЗП — не далі 50—70 км і ФППТ — 100—120 км⁸. Тим самим наказом вимагалось в ході наступальних операцій створювати в тилі районах дивізій першого ешелону пункти збору військовополонених в 10—12 км від переднього краю.

Суттєвою проблемою в організації утримання військовополонених було забезпечення їх харчуванням. Більша частина невільників уже в перші дні полону перебували в стані постійного недоїдання, особливо ті з них, хто потрапив у полон у так званих котлах. Тилі служби Червоної Армії при організації й проведенні великих стратегічних операцій не завжди встигали забезпечити нормальним харчуванням своїх військовослужбовців, а полонені в таких умовах постачалися «за залишковим принципом».

Недостатнім було харчування військовополонених під час евакуації в тилі райони. Більшість одержувала на дорогу сухий пайок, що був мізерним через часті перебої з хлібом та іншими продуктами харчування у фронтових таборах і приймальних пунктах. Ще тяжчою була доля тих, кого направляли в глибокий тил, особливо у Сибір. Вони мали подолати багатотисячні відстані в холодних, погано підготовлених для перевезення людей товарних вагонах при вкрай низькій швидкості пересування ешелонів. За таких умов кип'яток, а тим більше гаряча їжа були великим дефіцитом. Нерідко до місця призначення прибувало лише 30—40 % направлених з фронту військовополонених⁹. Майже половина тих, хто прибув у сибірські табори, були дуже виснаженими. Багато з них потребували негайної госпіталізації через дистрофію, гострі кишкові захворювання, дизентерію чи запалення легенів.

Регулярне, якісне харчування мало стати необхідною умовою поліпшення стану ослаблених людей. В реальному житті цього не було внаслідок діючих норм харчування, поганого постачання таборів, неорганізованості, халатності табірної адміністрації.

Норми харчування, встановлені в перші дні війни, в кращому випадку могли поповнити енергетичні затрати людини, що перебувала в стані спокою. Тільки весною 1943 р. для військовополонених було затверджено нові норми продовольчого постачання, диференційовані за різними категоріями. Протягом війни вони ще двічі змінювалися у бік збільшення. До щоденного раціону військовополонених входили:

хліб житній — 600 г,
овочі, картопля — 500 г,
м'ясо, жири — 93 г,
крупа — 80 г¹⁰.

Якщо порівняти норми харчування ворожих військовополонених з нормами, які було визначено в Радянській державі для засуджених у ГУЛАГу, то можна побачити, що перші харчувалися краще, ніж останні, не кажучи вже про полонених німецьких офіцерів та генералів, набір продуктів для яких був значно різноманітнішим. Військовополоненим надавалося також право купувати додатково, за свій рахунок, продукти харчування, одяг, взуття, предмети особистого вжитку.

Слід зазначити, що служби УПВІ вживали активних заходів для боротьби з розкраданням, використанням продовольчих фондів не за призначенням, по посиленню контролю за правильним витрачанням продуктів харчування.

Одним з найважливіших аспектів діяльності УПВІ було підтримування фізичного стану військовополонених, що давало б можливість найбільш ефективно використовувати їх працю. А тим часом їх робота, особливо в перший період війни, характеризувалася низькою продуктивністю, зате високим був рівень захворюваності й смертності. Начальник УПВІ П. К. Супруненко доповідав зам. міністра внутрішніх справ В. В. Чернишову 6 вересня 1942 р. про те, що смертність по окремих таборах, таких як Актюбінський, Спасозаводський, становить 40—50 %¹¹.

УПВІ НКВС вдавалося й до репресивних заходів щодо недбайливого табірної керівництва. Так, було звільнено начальника і комісара Актюбінського табору, всіх начальників і комісарів інших таборів було попереджено про відповідальність за фізичний стан військовополонених аж до віддання під суд.

Починаючи з 1943 р. організації праці військовополонених надавалося велике значення. Справа в тому, що утримання кількох сот тисяч, а пізніше й мільйонів чоловік для розореної війною країни ставало дедалі важчим. Якщо при утворенні Управління у справах військовополонених та інтернованих у 1939 р. з державного бюджету на утримання таборів було виділено 54 млн крб., то в 1943 р. — вже 214 млн 583 тис.¹² Тому було поставлено завдання про переведення таборів військовополонених на самооплатність. З жовтня 1945 р. дотації бюджету йшли тільки на утримання оздоровчих таборів та госпіталів. Але в повному обсягу це завдання так і не було виконане. За увесь період існування системи таборів доход від використання праці військовополонених жодного разу не перевищив фактичних витрат на їх утримання. Однак питання про те, наскільки суми, що виплачувалися військовополоненим за роботу, відповідали реальній вартості виробленого ними, вельми проблематичне. Адже відомо, що ще при використанні праці в'язнів ГУЛАГу було відпрацьовано цілу систему, що давала можливість, за розсудом адміністрації підприємств, завищувати норми і занижувати розцінки на їх роботу. Така ж практика проводилася й стосовно військовополонених. Ує, природньо, позначалося на сумах доходів від їх праці. Крім того, реальна сума, яку держава одержувала від використання останньої, була вищою, зокрема, ще й тому, що зарплата, яка нараховувалася кожному працюючому, повністю на руки ніколи не видавалася. Невиплачені гроші йшли на рахунок військовополонених, тобто, залишалися ще на тривалий строк у розпорядженні держави. При репатріації ці суми не можна було вивозити, на них дозволялося придбати продукти харчування або товари промислового виробництва.

Головна причина зростання значення праці військовополонених полягала в необхідності відбудови зруйнованого війною народного господарства на територіях, визволених від німецько-фашистських військ. Так,

у 23-х таборах, розміснених на території України, утримувалося на 1 червня 1947 р. 209 488 чоловік. З них були закріплені і працювали на будовах та підприємствах 158 799 чоловік¹³.

Порядок використання полонених солдатів та офіцерів було визначено ще «Положенням про військовополонених». У промисловості, на будівництві, в сільському господарстві та інших галузях могли працювати, згідно з вищеназваним документом, лише рядові та унтер-офіцери. Що ж до офіцерів, то вони могли залучатися до праці тільки на внутрітаборних роботах по самообслуговуванню.

Медична служба УПВІ здійснювала контроль за трудовим використанням військовополонених по лінії проведення лікарняно-трудої експертизи і власного медичного контролю. Лікарняно-трудої комісії (ЛТК) організувалися при управлінні таборами, і в кожному таборному відділенні проводилися щомісячні медичні огляди.

Ще в липні 1942 р. спеціальним положенням було встановлено розбивку військовополонених з урахуванням стану здоров'я кожного на чотири умовних групи працездатності з метою диференційованого використання на роботах різної важкості¹⁴. Військовополонені 3-ї групи працездатності могли бути використані тільки на легких фізичних роботах, а в зимові місяці взагалі звільнялися від праці. 4-а група або взагалі не залучалася до роботи, або виконувала спеціального виду обов'язки, які були під силу інвалідам. Робочий день для 1-ї та 2-ї груп тривав 8 годин, для 3-ї — 4—6 годин. За діючими положеннями, дорога на робочий об'єкт, яку долали пішки, не могла перевищувати 5 км. Полонені повинні були бути одягнені по сезону, забезпечені гарячою їжею в обідню перерву тощо.

Проте, оскільки практично розміщення й постачання військовополонених залежало від підприємств, до яких вони були прикріплені, всі встановлені правила часто порушувалися: не забезпечувалися доставка на місце роботи, нормальне харчування, обігрівання, на 2—3 години подовжувався робочий день, неправильно проводилися грошові розрахунки, не враховувалися групи працездатності та ін. Особливо в тяжке становище потрапляли військовополонені на віддалених ділянках, т. зв. «підвідрядженнях», де керівники підприємств абсолютно безконтрольно й безкарно використовували працю полонених на всі 200 %, порушуючи елементарний трудовий режим і заходи безпеки, виправдовуючи все це «справедливим пролетарським гнівом до нацистських нелюдів».

Повідомлення про кричущі порушення умов утримання й працевикористання військовополонених надходили в УПВІ та НКВС. Звідси розсилалися грізні телеграми табірному начальству з вимогами негайно виправити ситуацію, що склалася. Розірвати замкнуте коло вдалося лише на кінець війни, але й у післявоєнний період умови праці військовополонених залишалися важкими. А втім, вони не дуже відрізнялися від умов, в яких працювали радянські робітники на тих же підприємствах.

Як відомо, жодна більш-менш масштабна справа не проходила в СРСР без ідеологічного підґрунтя. Тому табори для військовополонених стали широким і неораним полем для діяльності політорганів. При катастрофічній недостатці матеріальних і людських ресурсів, радянська держава знаходила можливість для організації в цих спецустановах лекційної роботи, конференцій, демонстрації кінофільмів. Частими стали тут так звані «вечори запитань і відповідей», мітинги і збори, присвячені обговоренню документів радянського уряду про звірства німецько-фашист-

ських загарбників на радянській території, злочинні порушення ними міжнародного права щодо радянських військовополонених.

Великою заслугою радянських політпрацівників можна вважати створення в липні 1943 р. Національного Комітету «Вільна Німеччина», а у вересні 1943 р. — «Союзу німецьких офіцерів».

Проте значення антифашистської діяльності в роки війни не можна перебільшувати. Як відомо, німецьким антифашистам не вдалося своїми силами змінити хід війни (на момент її закінчення, за деякими даними, лише 3 % німців дотримувалися тією чи іншою мірою антифашистських поглядів). Шлях до дійсного прозріння виявився тернистим. Стереотипи минулого глибоко проникли у суспільну свідомість.

Нерідко траплялося так, що індиферентні військовополонені в радянських таборах досить швидко починали брати участь в антифашистській роботі, а після репатріації на батьківщину стали ренегатами антифашизму. Радянську пропагандистську машину вони там називали «системою ідеологічних тортур». Водночас деякі запеклі в минулому прибічники гітлерівського режиму ставали переконаними противниками фашизму. До речі, слід зауважити, що яких би поглядів вони не дотримувались, уряд їх країни ніколи не переслідував за перебування в радянському полоні, чого, на жаль, не можна сказати про колишніх радянських військовополонених, репатрійованих на батьківщину.

Безумовно, захоплення мільйонних мас ворожих військовослужбовців у полон — заслуга радянських солдат і офіцерів. Однак ця славна сторінка нашого недавнього минулого ще не розкрита повною мірою. В СРСР тема полону як радянських громадян у третьому рейху, так і іноземних — у Радянському Союзі, була практично заборонена. У той час, як радянські історики з повним правом засуджували нацистських злочинців за їх жорстоке ставлення до радянських військовополонених, вони навіть не могли натякнути, що під час війни злочини проти людськості були по обидві сторони фронту.

Якою ж є загальна кількість захоплених радянськими військами військовослужбовців противника? Сьогодні ми маємо максимально близькі до істини дані фронтів і окремих армій, узагальнені Спеціальною комісією Генерального штабу, які дають можливість стверджувати, що з 22 червня 1941 р. по 8 травня 1945 р. військами Червоної Армії було захоплено в полон 4 млн 377,3 тис. чоловік. 600 тис. з них у тилі табори не направлялися, а були звільнені після відповідних перевірок уповноваженими фронтових органів¹⁵. Основну масу звільнених становили особи не німецької національності, які всупереч бажанню були мобілізовані у вермахт та армії союзників Німеччини, або ж ті, хто внаслідок тяжкого поранення став інвалідом і не міг самостійно рухатись.

3 млн 777,3 тис. військовополонених були направлені в тилі табори НКВС, серед них близько 752,5 тис. військовослужбовців армій союзних Німеччині країн. З усієї кількості військовополонених, які перебували в радянських таборах, 15 % померли в полоні, решта — дожили до звільнення¹⁶.

В січні 1946 р., за Наказом НКВС СРСР «Про звільнення з таборів і спецтаборів частини військовополонених», почалась репатріація військовополонених чехів, югославів, італійців, голландців, датчан, швейцарців, люксембуржців, болгар, турків, норвежців, шведів, греків, французів, американців, англійців. Вони мали бути концентровані у таборі № 186 поблизу Одеси¹⁷. Відправленню не підлягали ті полонені, які служили в військах СС, СА, СД, гестапо, офіцери та працівники інших каральних органів.

Масова репатріація німецьких та японських військовополонених розпочалась у 1947 р. В першу чергу відправлялися ті полонені, від трудового використання яких відмовилися хозоргани, а також ті, які утримувались у невідпорядкованих табірних підрозділах, і ті, кого використовували на роботах невеликими партіями. Поступово кількість військовополонених зменшувалась, і до 1950 р. їх репатріація закінчилась у повному обсязі, крім окремих категорій.

У Німеччині, Австрії та інших країнах і сьогодні живуть тисячі колишніх солдат і офіцерів вермахту, для яких Друга світова війна і радянський полон стали частиною їх життя.

Багато з колишніх військовополонених та їх рідних зацікавлені в розшуку й вивченні своїх документів, реабілітації незаконно звинувачених, складенні точних списків померлих і тих, хто залишився живим, пошуку місць поховання.

Хочеться вірити, що і для людей, які житимуть у ХХІ ст., старий, добрий і трохи затертий лозунг «Ніхто не забутий, ніщо не забуте» набуде нового змісту, і з вузьконаціонального він стане загальнолюдським.

¹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. — Т. 3. — М., 1958. — С. 19—20.

² Всеволодов В. А. Военнопленные 1941 г. (идеологические, правовые и военные аспекты проблемы). — В кн.: Проблемы военного плена: история и современность. Мат-лы Международной научно-практической конференции. — Вологда, 1997. — С. 39.

³ Якушевский А. Расстрел в клеверном поле // Новое время. — 1993. — № 25. — С. 42.

⁴ Центр хранения исторической документации, ф. 1, оп. 23, спр. 1, арк. 1.

⁵ Государственный архив Российской Федерации (Далі — ГАРФ), ф. 4 п, оп. 1, спр. 1, арк. 10—11.

⁶ ГАРФ, ф. 1п, оп. 23 а, спр. 5, арк. И.

⁷ Там же, арк. 72.

⁸ Там же.

⁹ Центральный державный архив вищих органів влади і управління України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 30.

¹⁰ К о в а л ь М. В. Шлак війни // Політика і час. — 1999. — № 2 — С. 83.

¹¹ Б е з б о р о д о в а И. В. Организация трудоустройства военнопленных и интернированных в лагерях НКВД—МВД СССР в годы II мировой войны. — В кн.: Проблемы военного плена: история и современность. — С. 51.

¹² Там же.

¹³ Центральный державный архив громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 4587, арк. 164.

¹⁴ Кузьмин С. И. К вопросу об условиях содержания немецких военнопленных в СССР. — В кн.: Проблемы военного плена: история и современность. — С. 126.

¹⁵ Г у р к и н В. В., К р у г л о в А. И. Кровавая расплата агрессора // Воен.-истор. журн. - 1996. - № 3. - С. 33.

¹⁶ Там же.

¹⁷ К у з ь м и н С. И. К вопросу об условиях содержания немецких военнопленных в СССР. — В кн.: Проблемы военного плена... — С. 122.